

Fra Ribe Katedralskoles bibliotek:

Om forsvundne og bevarede bøger

af Iver Kjær

Det gamle bibliotek på 1. sal oven over sangsalen, 1977.

Skolen og bøgerne

Skoler og bøger har altid hørt uløseligt sammen. "Han øser vand med sold ('sigte'), som lærer uden bog" hed det allerede i den latinsk-danske ordsprogssamling, som under navnet Peder Låle kan føres tilbage til det 14. århundrede og muligvis til Ribe, og som brugtes som skolebog endnu i begyndelsen af det 16. århundrede. Uden bøger ingen skole. Derfor har der været bøger også i Ribe fra skolens begyndelse. De første mere end 300 år har det været håndskrevne bøger, som har været langsommelige og kostbare at fremstille, og som skolen derfor ikke kan have haft mange af. Først med udbredelsen af de masseproducerede, og derfor langt billigere, trykte bøger i årtierne op mod 1500 blev det for alvor muligt at skabe en mere omfattende bogsamling også uden for de rige europæiske bogcentre.

Om de tidligste bøger i skolen i Ribe ved vi noget, men ville gerne vide mere. Ganske vist hører bøgerne til de stabileste elementer i en sådan institution. En elev kommer til skolen og forlader den igen efter få år. En lærer kan blive der nogle årtier. Mens en bog kan blive stående i århundreder - hvis ikke nogen stjæler den. Men det er netop, hvad der synes at være sket, ikke med en enkelt bog, men med hele den ældste bogsamling på Ribe Katedralskole.

Forsvundne bøger

I Landsarkivet i Viborg ligger et værdifuldt Ribe-håndskrift, som er af central betydning for vores viden om skolens tidlige historie. Håndskriftet, der er i stort aflangt format, og som undertiden kaldes Den gamle Skolebog, rummer mange oplysninger, som ellers ville være gået tabt. Initiativtageren var Peder Hegelund, og håndskriftet er påbegyndt 1590. På det tidspunkt var det ganske vist 10 år siden, Peder Hegelund var gået af som rektor, men i sin nye stilling som sognepræst ved domkirken havde han stadig nær forbindelse med skolen. Rektor fra 1590 til 1596 var Iver Hemmet, som også må have haft med håndskriftets tilblivelse at gøre.

Blandt meget andet findes heri en bogfortegnelse. Overskriften til fortegnelsen lyder: *Catalogus Librorum Scholæ Ripensis, quorum penes Ludirectorem est asservatio*, hvilket på dansk må gengives: Katalog over Ribe Skoles bøger, som rektor har i forvaring. Den formulering peger i retning af, at listen er udarbejdet som en art overdragelsesdokument i forbindelse med Iver Hemmets tiltræden som rektor i juli 1590. Meningen er altså ikke, at det er en liste over de bøger, som fysisk er placeret hos rektor; men at det er en liste over alle bøger, som skolen ejer på det pågældende tidspunkt, og som rektor har ansvaret for.

Listen har tre afdelinger. Den første og største omfatter 45 trykte og håndskrevne musikbøger: messebøger, gradualer, salmebøger osv. Den anden omfatter en latinsk oversættelse af hele Bibelen, udgivet i Basel, samt en kommentar på latin til Det nye Testamente, en hebræisk ordbog, samt to andre teologiske skrifter. Den tredje afdeling rummer filologi og andet, i alt 14 bøger. Her findes en latinsk ordbog, *Dictionarium Calepini*, og en græsk ordbog af Hadrian Junius, en række latinske klassikerudgaver, samt Erasmus af Rotterdams udbredte og centrale humanistiske dannelsesbog *Chiliades Adagiorum*, en samling af fortrinsvis antikke ordsprog og talemåder med essayistisk udformet kommentar, her som en foliant trykt i Basel.

En sådan fortegnelse kan man på mange måder blive klogere af. Først og fremmest kaster den lys over den daværende undervisnings emner og metoder og over skolens virksomhed i det hele taget. I forbindelse med den omtalte latinske bibel oplyser katalogets forfatter endog, hvordan bogen har været brugt. Den skulle altid opbevares i skolen, og morgen og aften skulle man fra den oplæse de fastsatte afsnit. Af den store musiksamling ses musikkens fremtrædende plads i undervisningen og i skolens kirkelige forpligtelser.

Flere af den slags historiske oplysninger kan læses ud af det gamle katalog. Men det kan også bruges til noget andet. Nemlig som udgangspunkt for en eftersporing af, hvor disse gode bøger nu er henne. Det skal her forsøges.

Begiver man sig med en kopi af kataloget fra 1590 i hånden på vandring mellem reolerne i nutidens velordnede bibliotek på Ribe Katedralskole, vil man efter at have eftersøgt bog for bog fra kataloget efterhånden nå til det resultat, at ingen af disse bøger genfindes blandt det nuværende biblioteks ca. 40.000 bind. Det skyldes ikke bøgernes alder. Imponerende mange af bøgerne på biblioteket i dag er ældre end 1590, men det er blot ikke de samme bøger som bøgerne på listen.

At de fleste af listens bøger er forsvundet fra skolens bibliotek, har man længe vidst, men man har dog troet, at der var enkelte tilbage. Først og fremmest har katalogets netop nævnte latinske ordbog, *Dictionarium Calepini*, været identificeret med den Calepinus-ordbog, som i århundreder har været på skolen, "Lænkebogen". At den identifikation ved nærmere undersøgelse må anses for uholdbar, vil blive drøftet nedenfor. Foreløbig vil vi koncentrere os om at prøve at spore, hvor det gamle katalogs øvrige bøger er blevet af.

Grundlæggeren af Katedralskolens nuværende bibliotek er Christian Falster. Da han tiltrådte som ung konrektor i Ribe 1712, bad han om at få vist biblioteket. Hvad han derefter fik at se, er med malende retorik - men af gode grunde ikke ud fra selvsyn - skildret af rektor P. N. Thorup i en mindetale over Falster 1841: "Knirkende opvrustes den rustne Laas, og han skuer i en Art af Fangebuur en Lænkebunden Foliant i Selskab med en Halvsnes ulænkede Medfanger, udelukkede fra enhver Forbindelse med det videnskabelige Liv." Den lænkebundne foliant er den omtalte Calepinus-ordbog, mens den halve snes andre bøger ikke kan identificeres. Denne ruin af en bogsamling kunne ikke fungere som grundpille for den genopbygning af skolen, som Falster skulle i gang med. Et nyt bibliotek måtte til. Det lykkedes Falster at indsamle mange gode bøger, dels fra stiftets gejstlighed, dels fra præsidenten i Ribe Casten Worm. Og i 1720 kunne det nye bibliotek indvies.

De få bøger, som Falster fandt i 1712, hører sandsynligvis ikke til den gamle samling, som registreredes i 1590, men er anskaffet i mellemtiden. Hvis de gode bøger, som var på skolen i 1590, stadig havde været der i 1712, ville de være indgået i Falsters skolebibliotek og dermed være til stede den dag i dag. Men det er de ikke. Altså er de forsvundet før 1712. Og da man ingen oplysninger har om en bogsamling på skolen efter midten af 1600-tallet, er de snarest forsvundet mellem det tidspunkt og 1590.

Når bogsamlinger i den periode forsvinder, er der to hyppige årsager. De går til grunde ved brand eller bliver bortført som krigsbytte. Mellem 1590 og ca. 1650 er der ingen større brande i Ribe, og heller ingen af de mindre brande vides at have ramt biblioteket. Derimod bliver Ribe i den periode krigsskueplads, og det spørgsmål, der fortjener nærmere undersøgelse, er da, om skolens gamle bibliotek kunne være taget som krigsbytte.

Trediveårskrigen 1618-48 nåede to gange til Ribe. Fra september 1627 til juni 1629 var byen besat af den tyske kejsers tropper. Men den deraf følgende brandskatning og plyndring var - sammenlignet med hvad der ventede byen - begrænset. Der er ingen efterretninger om, at biblioteket skulle have lidt overlast under denne besættelse.

Langt mere omfattende var de ulykker, der ramte Ribe i 1644. Et grundigere blik på kilderne fra denne periode kunne derfor tænkes også at kaste lys over bibliotekets skæbne.

Den svenske general Torsten Stålhandske.

I december 1643 brød den svenske feltherre Lennart Torstensson overraskende ind over den holstenske grænse. I januar 1644 gik han ind i Jylland og trængte helt frem til Limfjorden. Sit hovedkvarter opslog han i Haderslev. Ribe overgav sig til svenskerne 10. januar, og borgerne måtte i flere omgange betale betydelige brandskatter mod løfter om at undgå yderligere skatter og plyndring. Det lykkedes ikke.

Da svenskerne på Riberhus den 29. august 1644 efter nogen tids belejring havde overgivet sig til en dansk styrke under ledelse af Christian Rantzau, holdt Joachim Timmermann dagen efter en tale i Ribe Domkirkes kor. Timmermann var 1643-46 kongelig medicus og kannik i Ribe. Han har altså selv oplevet, hvad han beskriver. I talen nævner han i almene vendinger svenskernes røverier, tyverier, plyndringer, utugt, hor, fylderi og frådseri; men nogen konkret omtale af plyndringer på skolen eller dets bibliotek bringer han ikke.

Torstenssons fodfolk blev ledet af Carl Gustav Wrangel, mens han selv var leder af rytteriet med de to finlandssvenskere Arvid Wittenberg og Torsten Stålhandske som næstkommanderende. Både Wrangel og Wittenberg var utvivlsomt i Ribe i begyndelsen af 1644 med deraf følgende sandsynlig andel i krigsbyttet. Derimod har det ikke været muligt at finde samtidige kilder, der viser, at Stålhandske også har været der. Alligevel er han umiddelbart den mest interessante i forbindelse med skolebibliotekets skæbne.

Torsten Stålhandske tilhørte en adelig svensk slægt, som var flyttet til Finland, hvor han fødtes på et gods ved Borgå 1594. Det meste af sit liv tilbragte han i krig. Udstyret med stadig stigende militære grader sloges han i den svenske hær i Polen, Preussen, Pommern, Westfalen, Schlesien, Sachsen, Böhmen, Mähren osv. Berømt for sin vilde tapperhed, mindre for sin strategiske kløgt. Berygtet for drukkenskab, og det siger ikke så lidt for en officer i Trediveårskrigen. Beskrevet som lille og undersætsig med usædvanlig fysisk styrke. Det berettes, at når tilfangetagne fjendtlige officerer blev ført til ham, holdt han af at hilse på dem med et håndtryk så kraftigt, at blodet sprang frem under deres negle. Beretningen er nok ikke uden forbindelse med Stålhandskes hårdhændede familienavn. Denne kriger tilegnede sig bøger i hundredvis, hvor han kunne komme til det. Ikke drevet af ustyrlig læselyst, men af begær efter jordisk gods. Og hvis han sørgede for at skænke kostbare

bøger til kirke eller universitetet, kunne han måske ligefrem få godskrevet lidt i himlen og på jorden.

Krigens rædsler. Landsknægte afbrænder og udplyndrer en landsby under Trediveårskrigen, 1618-48. Kobberstik af J. Callot.

Da Stålhandske den 9. januar 1644 havde krydset den danske grænse, drog han videre nordpå. Allerede samme dag slog han og hans soldater ved Kolding en dansk rytterafdeling på 1900 mand. Samme måned kom hans tropper til Århus, og her stjal de bøger fra Århus Domkirke samt bemægtigede sig det store og værdifulde bibliotek, som havde tilhørt biskop Morten Madsen, der var død i oktober 1643. Hele dette bibliotek på mange hundrede bind blev Stålhandskes krigsbytte. I februar 1644 tog Stålhandske ophold i Torstenssons hovedkvarter i Haderslev. Her blev han syg i marts, og påskedag den 21. april 1644 døde han i Haderslev, 50 år gammel.

På denne baggrund er det tvivlsomt, om Stålhandske personligt er nået til Ribe. Men når det svenske rytteri har været der, har han derved kunnet få andel i det ripensiske krigsbytte, og herunder bøger fra Katedralskolen. Det har han faktisk fået, som det vil fremgå af det følgende.

Mindre end et år før sin død giftede Stålhandske sig 1643 med Kristina Horn. Brylluppet fandt sted i Stettin, hvor han var under lægebehandling for et sår, som han havde pådraget sig i slaget ved Leipzig. Kristina Horn, som også var af finlandssvensk adel, tilhørte en familie med betydelige boglige interesser. Hun fulgte sin mand til Danmark, og det er nærliggende at antage, at hun har haft indflydelse på de testamentariske bestemmelser vedrørende de erobrede bøger, som Stålhandske traf på sit sidste sygeleje. Bøgerne blev givet til biblioteket på det blot fire år tidligere grundlagte Åbo Akademi.

Efter Stålhandskes død rejste Kristina Horn med liget og formodentlig også bogsamlingen til Stralsund. Her måtte hun vente på passende skibslejlighed i et år. Endelig i juli 1645 kom hun, den afdøde og bøgerne til Åbo. Det følgende år blev bøgerne overdraget til akademiet. Stålhandske selv blev begravet i Åbo Domkirke.

Den bogsamling, som akademiet modtog, er opgjort til 1092 forskellige værker fordelt på 898 bind (som det var almindeligt langt op i tiden, er altså i en del tilfælde mere end én bog indbundet i samme bind). Størstedelen af disse bøger var århusbispen Morten Madsens, men der var også krigsbytte fra Böhmen og Mähren - og fra Ribe Katedralskole.

Da biblioteket i Åbo brændte med byen i 1827 - hvorfor kun nogle få bøger, der var udlånt, er bevaret - kan det ikke siges med sikkerhed, hvor mange af Ribe-bøgerne der endte deres dage i Åbo. Men af et værk om bibliotekets historie, som dets lærde leder i 1770'erne, Henrik Gabriel Porthan, skrev, fremgår, at i alt fald én af de bøger, der kom til Åbo med Stålhandskes krigsbytte, var taget fra Ribe Katedralskole. Bogen optræder både i det håndskrevne Ribe-katalog fra 1590 og i det trykte katalog fra 1655 over Stålhandskes bøger i Åbo. Dette forhold kan give et fingerpeg om, men bestemt ikke noget bevis på, at bogen er kommet fra Ribe til Åbo. Der kunne jo nemt være tale om to forskellige eksemplarer af det samme værk. Det afgørende er, at bogen - som jo endnu ikke var brændt på Porthans tid, og som han derfor har haft i hænderne - bærer en håndskrevet tilskrift, som fører til en uimodsigelig konklusion.

Svenskerne erobrer Prag 1648.

Bogen er Vitus Theodorus' *Annotationes in Novum Testamentum* (kommentarer til Det nye Testamente), Frankfurt 1545. Det har været en foliant, og vi ved fra 1590-kataloget, at permerne har bestået af træplader beklædt med rødt skind, brugsbogens solide indbinding. Vitus Theodorus var født i Nürnberg 1507 og studerede i Wittenberg hos Luther og Melanchthon, som efter traditionen begge satte stor pris på ham. Han blev præst i sin fødeby, og han har ud over kommentarer til både Det nye og Det gamle Testamente skrevet en børnepostil. 1549 døde han.

Tilskriften på bogen lyder: "*Liber emptus duobus marcis Danicis, a Johanne Thomae Ludimagistro Rip. in usum Scholae Ripensis perpetuum*", dvs.: bogen er købt for to danske mark af Hans Thomesen, rektor i Ribe, til evig brug for Ribe Skole. Hans Thomesen huskes i dag først og fremmest for Den danske Psalmebog, et værk, som han fik trykt 1569, da han var blevet førstepræst ved Frue Kirke i København. Bogen samler og viderefører den lutherske salmetradition i Danmark. Men Thomesen var også nogle få år i sin ungdom, 1557-61, rektor i Ribe. Her på den skole, som han selv var udgået fra, satte han sig vigtige spor. Han havde studeret hos Melanchthon i Wittenberg 1553-55, og det var dennes skoletanker og dannelsesidealer, han ville indføre i Ribe. Det er derfor ikke det mindste overraskende, at han til skolen køber en anden Melanchthon-elevs bibelkommentar, som var udkommet få år tidligere. Det fremgår af 1590-kataloget, at Thomesen

også købte andre centrale bøger til skolen, deriblandt Hadrian Junius' ovenfor nævnte græske ordbog samt nogle betydelige musikværker.

På ét punkt var den unge kompetente rektor dog naiv. Med mere livserfaring havde han nok vidst, at formuleringen om, at bogen skulle være til evig brug for Ribe Skole, var en formel med tvivlsom forbindelse til virkeligheden. Det tog under 100 år, før svenskerne bortførte bogen til Åbo, og yderligere knap 200 år, før den dér gik op i luer. Her på jorden er evigheden en kort parentes.

Når Vitus Theodorus' værk med sikkerhed er kommet blandt Stålhandskes krigsbytte fra Ribe til Åbo, ligger det lige for at antage, at andre bøger er bragt samme vej. Men der foreligger ikke hos Porthan oplysninger om lignende Ribe-tilskrifter i andre af Stålhandske-bøgerne. Altså er der kun eventuelle sammenfald mellem kataloget fra Ribe og kataloget fra Åbo at bygge på. Og på dette grundlag kan der som sagt intet bevises. Der kan blot gisnes.

Det fortjener dog - til trods for værkets mange oplag og store europæiske udbredelse - at nævnes, at Erasmus af Rotterdams tidligere omtalte Chiliades Adagiorum findes blandt Stålhandske-bøgerne i en udgave fra Basel 1520. I Ribe-kataloget anføres bogen med samme titel og tryksted men - som sædvanlig for dette katalog - uden angivelse af årstal. Den bog, der var i Ribe, må dog have været trykt før 1557, da den ifølge kataloget er anskaffet til skolen af rektor Jacob Sørensen, og han gik af som rektor det år. Derfor passer det pænt med en udgave fra 1520.

Med vished én bog, og sandsynligvis flere bøger, kom fra Ribe til Åbo. Endnu en by har imidlertid i de senere år været nævnt som mulig modtager af rovet fra Ribe. Det drejer sig om Strängnäs, den gamle stifts- og skoleby ved Mälaren, nu Ribes venskabsby. Strängnäs har ikke mindre end tre gamle biblioteker, der kunne komme på tale: domkirkebiblioteket, stiftsbiblioteket og gymnasiebiblioteket.

Resultatet af et besøg i Strängnäs i juni 1994, først og fremmest på domkirkebiblioteket, blev negativt. Det lykkedes ikke at finde en eneste bog, der havde tilhørt skolen i Ribe, og det lykkedes heller ikke at spore nogen forbindelse mellem Strängnäs og Torsten Stålhandske. Domkirkebiblioteket, hvis katalog omfatter omkring 2000 bind trykt før 1650, består ganske vist for størstedelen af krigsbytte fra Trediveårskrigen. Men disse bøger er - ifølge oplysninger i kataloget og fra den nuværende bibliotekar, teol. dr. Carl-Gösta Frithz - taget i Böhmen og Mähren, ikke i Danmark. En eftersøgning af bøgerne fra Ribe-kataloget 1590 i det trykte katalog over domkirkebiblioteket i Strängnäs har heller ikke givet noget resultat. Det trykte Strängnäs-katalog er udgivet 1863-64, umiddelbart inden den store brand i biblioteket december 1864, hvor 250 bøger helt brændte, og ca. 700 blev mere eller mindre brandskadet.

De to svenske generaler, som uden enhver tvivl var i Ribe 1644, Arvid Wittenberg og Carl Gustav Wrangel, er kendt for flere andre steder at have tilegnet sig bøger som krigsbytte. Det er derfor en nærliggende tanke, at de også har gjort det i Ribe. Indtil videre foreligger dog ingen vidnesbyrd derom. Men en eventuel fortsat eftersporing af bøger fra det forsvundne bibliotek i Ribe bør nok koncentreres om de bogsamlinger, hvor Wittenbergs og Wrangels litterære krigsbytte nu er havnet. Det drejer sig bl.a. om biblioteket på Skokloster (Wrangels gods ved Upsala).

Bevarede bøger

Den ældste bogsamling i Ribe er væk, men et nyt, stort og på flere måder meget værdifuldt bibliotek er samlet gennem de ca. 250 år, der er gået siden Falsters dage. Resultatet er, hvad der kaldes et universalbibliotek, en samling af bøger fra mange fag, tider og lande, men i Ribe domineret af klassiske humanistiske værker.

En gammel uddannelsesinstitution som Ribe Katedralskole har i århundreder haft en vigtig dobbeltrolle. Og den har den stadig. Skolen har på samme tid skullet være en kulturel traditions- og fornyelsesfaktor i samfundet. En central forudsætning for, at skolen har kunnet leve op til dette krav, er et bibliotek, som kan understøtte begge funktioner. Det har man lykkeligvis haft i Ribe. Og det har man endnu.

På de få sider, der her er til rådighed, ville et forsøg på at skrive dette biblioteks historie fra Falsters dage til nutiden resultere i en så stakåndet og overfladisk fremstilling, at den ville være interesseløs. I stedet må enkelte punktnedslag forsøges. To bøger blandt de 40.000 på hylderne må vælges til at repræsentere helheden. Det er selvfølgelig i princippet umuligt, men i praksis måske alligevel gennemførligt, hvis der ved udvælgelsen anlægges en synsvinkel, som afdækker noget helt karakteristisk ved biblioteket som helhed. Den synsvinkel må her udgå fra begreberne tradition og fornyelse.

Der er derfor udvalgt to bøger fra biblioteket, der begge, men på ganske forskellig måde, befinder sig i spændingsfeltet mellem tradition og fornyelse. De vil som værker blive kort beskrevet ud fra denne synsvinkel, men de vil også - i den udstrækning det er muligt - blive betragtet som enkelte bøger, eksemplarer, med en individuel historie, som nu er en del af bibliotekets og skolens historie.

"Lænkebogen"

Dictionarium Calepini, blandt venner "Lænkebogen", har absolut særstatus blandt Ribe Katedralskoles bøger. Et symbol på skolens lange historie har man med god grund kaldt bogen. Når den er nået så vidt, skyldes det utvivlsomt dens fascinerende ydre - først og fremmest lænken, men også størrelsen, tyngden og det gamle bind - i forening med dens tilstedeværelse på skolen gennem fire århundreder. Men både eksemplarets udseende og dets historie i Ribe hænger nøje sammen med værkets indhold og funktion. Så beskrivelsen må begynde dér.

"Lænkebogen". Bagsiden af bindet er meget velbevaret.

Bogen er kort udtrykt en latinsk ordbog. Men den er mere end det. Den har haft en sådan placering i europæisk kultur, at forfatterens navn på flere sprog har opnået den sjældne værdighed at blive til et begreb.

Forfatteren er italiener, født ca. 1435. Han blev døbt Giacomo og benævnt Calepio efter den dal i nærheden af Bergamo, hvor hans grevelige far var lensmand. Da han 1458 gik ind i augustinerordenen i Milano, tog han navnet Ambrogio. Det er under den latinske form af dette navn og af Calepio, han er kendt, nemlig som Ambrosius Calepinus. Han blev ordineret som præst 1466 og kom til klosteret i Bergamo. Her brugte han - lige til sin død i slutningen af 1509 eller begyndelsen af 1510 - sit liv på studier. Resultatet af Calepinus' studier var først og fremmest den imponerende og banebrydende latinske ordbog, hvis første udgave blev trykt 1502 i Reggio i Lombardiet under titlen: Ambrosii Calepini Bergomatis Dictionarium.

Efter at latinen op gennem middelalderen var kommet stadig længere væk fra sproget hos de klassiske romerske forfattere, var tidspunktet nu inde, hvor fornyelse skulle skabes ved besindelse på traditionen og ved åbning af veje tilbage til oldtiden. Det er af denne renæssancehumanistiske sammenhæng, at Calepinus' ordbog er fremgået. Og det er som et nyttigt værktøj til fremme af disse tanker, at ordbogen blev berømmet af selveste Erasmus af Rotterdam og vandt udbredelse over hele Europa.

I Calepinus' egen levetid udkom ni udgaver af ordbogen. Disse tidlige ordbøger er udelukkende på latin. De består af latinske opslagsord med vedføjede latinsk fortolkning, enten ved synonymer eller ved hjælp af en sætning. Efter Calepinus' død fortsatte udgaverne, fx. kom der mellem 1509 og 1520 yderligere 15. Og hermed var det ikke slut. Selv om der efterhånden kom andre latinske ordbøger til - først og fremmest Estiennes, Paris 1531, med kraftigere begrænsning til rent klassisk latin, bedre betydningsbeskrivelser og udstrakt brug af citater fra klassiske forfattere - var der mange år endnu et stort marked for Calepinus-ordbøger. Og bøgerne voksede stadig ved omarbejdelser og tilføjelser.

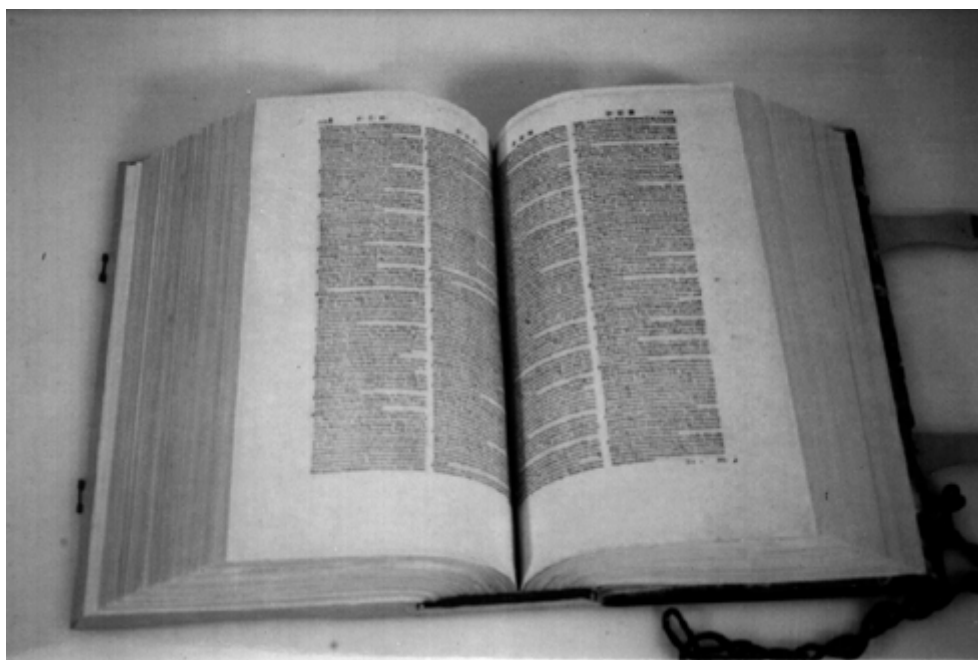
Efterhånden blev der til de latinske opslagsord føjet oversættelser til forskellige sprog, således at ordbogen blev - hvad man kalder - en polyglotordbog. Der findes således 7-sprogs og 8-sprogs Calepinus-ordbøger, og udviklingen kulminerede med 11 sprog. Nemlig - foruden latin og de to andre gamle sprog, der kom med: græsk og hebræisk - 8 folkesprog: fransk, italiensk, tysk, nederlandsk, spansk, polsk, ungarsk og engelsk. Samtidig kommer foruden det egentlige ordbogsstof flere leksikalske oplysninger med.

Disse senere Calepinus-polyglotordbøger har hovedsagelig navnet fælles med den oprindelige ordbog fra 1502. Men navnet har været så godt et salgsargument, at man meget længe har holdt fast ved det. Eller sagt på en anden måde: Calepinus udvikler sig fra at være navn på en bestemt ordbog til at være betegnelse for ordbøger og leksika i almindelighed. Sådan er det endnu på italiensk, hvor calepino betyder 'leksikon', 'håndbog', og en vismand kaldes en omvandrende calepino. På fransk betyder calepin i dag 'notesbog', 'dosmerbog'. Det er ikke uden grund, at Calepinus er blevet kaldt alle ordbøgers moder.

I det 16. og begyndende 17. århundrede var en ordbog som Calepinus overalt i Europa et uundværligt redskab for den, der nøjagtigt ville fortolke de antikke forfattere og tilegne sig sin samtids dannelse. Således også på Ribe Katedralskole.

Det er derfor ikke det mindste overraskende, at kataloget 1590 over skolens bøger - som allerede nævnt - rummer en Calepinus-ordbog. Den betegnes som *Dictionarium Latinæ Lingvæ Ambrosii Calepini*, og det anføres, at den er trykt i Basel, men, som sædvanlig i denne kilde, angives der ikke noget årstal. Det meddeles, at bogen ved en lille kæde er fastgjort til katederet ("*cathenula ad cathedram affixum*"), og at den er anskaffet af dr. Jacob Sørensen ("*Emit D. Jacobus Severinus*"). I marginen er ud for bogen skrevet: "*in folio / Vdj feeler*", hvilket betyder, at bogen er i stort format og har permer af træplader.

Disse notater om det eksemplar af Calepinus, som var tilstede i 1590, kan ved nøjere granskning og kombination med andre kilder give flere gode oplysninger.

Hele "Lænkebogen" blev grundigt restaureret 1987-89 af Per Laursen.

For det første er det tydeligt, at det er skolens centrale værktøj, der her er beskrevet. Bogen er - som den eneste af bøgerne i kataloget - anbragt på katederet i klasseværelset til brug for lærere og elever. For at beskytte bogen er den gjort fast med en lille kæde eller lænke. Bogen skal kunne stå for hårdt dagligt slid, derfor er den solidt indbundet med permer af træ, der formodentlig helt eller delvis er beklædt med skind.

Lænkebøger var meget udbredt i middelalderen, hvilket har en naturlig forklaring i bøgernes store kostbarhed før bogtrykkerkunsten. Kæderne, som blev anvendt både ved bøger på pulte og ved bøger i bogskabe, havde flere formål: dels skulle de sikre mod tyveri, dels skulle de forhindre, at bøgerne kom i uorden eller faldt på gulvet. Brugen af lænker fortsatte mere sporadisk op i det 16. århundrede, men allerede da var man begyndt at fjerne lænkerne flere steder. Biblioteker med bevarede lænkebøger findes dog endnu i Holland, England og Italien.

Oplysningen om, at dette eksemplar af Calepinus' ordbog er anskaffet af dr. Jacob Sørensen, er afgørende for eksemplarets datering. Det er nærliggende at antage, at oplysningen i kataloget stammer fra en tilskrift på selve bogen. Jacob Sørensen, der må have været student fra Ribe, blev immatrikuleret i Wittenberg 1548 og blev rektor i Ribe 1550. Rektor var han, indtil han 1557 blev

kapellan ved Sct. Catharinæ Kirke. Han døde 1580. Calepinus-eksemplaret i 1590-kataloget er derfor med sikkerhed ældre end 1580 og med sandsynlighed ældre end 1557.

Når denne datering sammenholdes med rækken af Calepinus-udgaver op igennem 1500-tallet og specielt med det vekslende antal sprog, der indgår i dem, så kan det konstateres, at Calepinus-eksemplaret i 1590-kataloget i alt fald ikke kan være en 11-sprogs-udgave, da det tidligste tryk af den type kendes fra Basel 1590. Ganske vist er også 1590-katalogets Calepinus trykt i Basel, men når vi skal bag om 1580 og sandsynligvis også bag om 1557, så når vi til, at eksemplaret i det gamle Ribe-katalog kunne være af den udgave, der er registreret fra Basel 1542.

Den Calepinus-ordbog, der findes på biblioteket i dag, har været længe i Ribe. Der er ingen grund til at betvivle, at Calepinus er den bortgemte, lænkebundne foliant, som Falster møder i 1712, og som i forbindelse med genopbygningen af biblioteket i hans tid med god grund får malet et stort rødt 1-tal på ryggen.

Allerede i 1712 var det en gammel bog med en lang historie på skolen. Spørgsmålet er: hvor lang?

Desværre har den nuværende Calepinus forlængst - i det mindste før 1925 - mistet sit titelblad og sin kolofon (oplysninger om bogtrykker, trykkested og trykkeår på bogens sidste blad). Alligevel kan den med sikkerhed bestemmes som hørende til 11-sprogs-typen, da 11 sprog er repræsenteret i ordbogsartiklerne. Ved den højst påkrævede og meget omfattende og omhyggelige restaurering, som den nuværende Ribe-Calepinus gennemgik 1987-89, fik eksemplaret indsat titelblad og kolofon i kopi. Konservatoren, Per Laursen, valgte - efter sigende ud fra typografiske argumenter - at tage kopierne fra en udgave Basel 1598, og det kan godt være rigtigt.

I modsætning til tidligere opfattelser må konklusionen nu blive: hvadenten den nuværende Ribe-Calepinus er fra 1598 eller tilhører en udgave, som er lidt ældre eller lidt yngre end 1598, så er den under alle omstændigheder ikke ældre end 1590, og den kan derfor ikke være identisk med det gamle katalogs Calepinus, som med sikkerhed er ældre end 1580, og med sandsynlighed ældre end 1557, muligvis fra 1542.

At den bevarede Calepinus i det ydre kan ligne katalogets Calepinus: begge har lænke, begge er indbundet med træplader, anfægter ikke konklusionen.

Et muligt forløb kunne være, at den bevarede Calepinus er anskaffet ret hurtigt efter, at den er trykt, dvs. ca. 1600, og at den er anskaffet til afløsning af katalogets nok ca. 50 år ældre Calepinus. Den 9. oktober 1609 sender Peder Hegelund en 11-sprogs-Calepinus fra Ribe til indbinding i Hamborg. Selv om Peder Hegelund på dette tidspunkt forlængst er gået af som rektor, og nu er biskop i Ribe, kunne det fortjene overvejelse, om det er skolens bog, og dermed den bevarede Calepinus, som biskoppen ekspederer til indbinding.

Det er ikke overraskende, at den gamle Calepinus, efter daglig brug af et halvt århundredes mere eller mindre ivrige, men i hvert fald snavsede, lærer- og elevfingre, har måttet erstattes med en ny. At den gamle Calepinus kunne være bortført fra Ribe som krigsbytte, er der ingen grund til at forestille sig. Det er sandsynligere, at den er slidt op og gået til grunde, længe inden svenskerne kunne få lejlighed til at stjæle den.

Det siger noget om kontinuiteten i datidens undervisning, at man genanskaffer Calepinus og atter lænker den til katederet. Calepinus var stadig uundværlig. Også det nye eksemplar blev næsten slidt op. Kun restaureringen reddede det.

Den nu præsenterede revision af den hidtidige opfattelse rækker ikke ved "Lænkebogens" særstatus. Den er stadig et symbol på skolens lange historie. Ved sin nutidige tilstedeværelse er den et bindeled gennem fire århundreder tilbage til Christian IVs dage og de elever og lærere, der dengang var på skolen. Og ved sit indhold har den været et nødvendigt pædagogisk middel til fornyelse af traditionen fra oldtiden.

Jacob A. Riis: How the Other Half Lives

Den anden bog, som her er valgt til at repræsentere biblioteket, Jacob A. Riis: How the Other Half Lives, Studies among the Tenements of New York, New York 1890, er for en umiddelbar betragtning helt forskellig fra Calepinus. Den er 300 år yngre end Ribes Calepinus, og den har et ganske andet indhold. Men ligesom Calepinus er det en bog med høj status ude i den store verden og med et ganske særligt forhold til skolen i Ribe. Og det er ligesom Calepinus en bog, som med lange rødder i en tradition kom til at spille en væsentlig rolle i en fornyelsesproces.

Jacob A. Riis blev en berømt og højt respekteret mand i USA. Men som elev i Ribe Katedralskole fandt han ikke megen anerkendelse. Hans far var lærer i latin og græsk på skolen, og drengen blev optaget her 1858. De fleste skoleår befandt han sig i nærheden af klassens bund, og vidnesbyrdene, som hans far også bidrog til, handler bl.a. om uopmærksomhed, ulydighed, glemte sager og en dansk stil, som ikke blev skrevet. Fjerde klasse måtte han gå om. Endelig forlod han skolen i skoleåret 1863-64 uden at have taget eksamen og kom i tømrerlære.

Da Jacob A. Riis på sine ældre dage skrev bogen om det Ribe, som han havde kendt, The Old Town, er fremstillingen mild og idyllisk, en udvandrers nostalgiske tilbageblik på det gamle land. De aggressioner, som hans lidet glørværdige skoleforløb må have fremkaldt, kommer aldrig op til overfladen. Selv spanskrøret krænker ikke idyllen.

Fotografi på glasplade optaget med magniumlys af Jacob A. Riis i 1880'erne i New York City. Sammen med politiet besøgte Riis sådanne ulovligt overfyldte logier, hvor man kunne overnatte for fem cents per person. I "How the Other Half Lives" (p.68) har Riis beskrevet det besøg, hvorunder fotografiet blev optaget: "In a room not thirteen feet either way slept twelve men and women, two or three in bunks set in a sort of alcove, the rest on the floor. A kerosene lamp burned dimly in the fearful atmosphere, probably to guide other and later arrivals to their "beds", for it was only just past midnight"

Tegning p.69 i "How the Other Half Lives", lavet på grundlag af Riis' ovenstående fotografi. Tegningen savner fotografiets dokumentariske præg og slører eller udelader en række væsentlige elementer. Bogen bringer i nogle

tilfælde Riis' originale fotografier, i andre tilfælde tegninger efter fotos. Fotografier har med datidens grafiske teknik været vanskelige at reproducere med rimeligt resultat.

Hjemløse børn, såkaldte "Street Arabs", fotograferet sovende på en rist i New York City af Jacob A. Riis i 1880'erne.
"The Street Arab has all the faults and all the virtues of the lawless life he leads. Vagabond that he is, acknowledging no authority and owing no allegiance to anybody or anything, with his grimy fist raised against society whenever it tries to coerce him, he is as bright and sharp as the weasel, which, among all the predatory beasts, he most resembles."
("How the Other Half Lives", p.196-97).

Tegning p. 202 i "How the Other Half Lives" på grundlag af ovenstående fotografi af sovende gadebørn. Tegningens rørende streg og runde kontur dæmper fotografiets dokumentariske realisme. Mens fotografiet chokerer, appellerer tegningen i god overensstemmelse med bogens tekst til forargelse, medfølelse og omsorg. Oliver Twist i Dickens' London er ikke langt borte.

Latinskolen og Jacob A. Riis passede ikke sammen. Og farens klassiske lærdom må være prelet af på sønnen. Da han i bogen om Ribe er nået til "Lænkebogen", gør han sig først lystig over de uvidende, som tror, at bogen er en Cyprianus, en trolddomsbog, hvor djævelen er lænket mellem

siderne. Derefter fortæller han, at bogen i virkeligheden er en bibel. Han har været grebet af bogen, som han har set den, men han har åbenbart ikke studeret den særlig grundigt.

Efter et år som tømrerlærling i Ribe fortsatte han i København, hvor han blev udlært. Afsnittet om København i hans erindringsbog *The Making of an American* er påfaldende ved at handle om Charlottenborg, Christian IX og H.C. Andersen, mens byens sociale problemer slet ikke nævnes.

Da han igen var vendt hjem til Ribe, friede han til sin Elisabeth og fik nej. Derefter rejste han til Amerika med hendes billede og hårlok. I hans egen fremstilling er motivet til udvandringen ulykkelig kærlighed og ikke de dårlige muligheder for at finde arbejde i Danmark.

Riis kom til New York 1870, 21 år gammel. De første år prøvede han i Amerika mange slags elendigt arbejde samt arbejdsløshed helt uden penge, og han levede en tid i de usleste slumkvarterer i New York.

Sit rette job fandt han, da han blev politireporter for først en lille New York avis, senere nogle store. Hans oprindelige opgave bestod i at skrive om forbrydelserne. Men da han forstod, at forbryderne er produkter af de omgivelser, de lever under, begyndte han sin kamp for at forbedre forholdene i slummen. Hans metode er præcise dokumentariske skildringer, og det er i den sammenhæng, han begynder at optage sine berømte fotografier. Drivkraften i hans arbejde var dyb forargelse over den sociale elendighed og den bagvedliggende hensynsløse økonomiske udbytning og politiske korruption og forsømmelighed. Målet for ham var en ændring af forholdene gennem ny lovgivning og omfattende saneringer.

Hans avisartikler bidrog til, at politikerne, først og fremmest den senere præsident Theodore Roosevelt, engagerede sig i problemerne. Og artiklerne fik endnu større effekt, da de blev udgivet i bogform med hans egne fotografier under titlen *How the Other Half Lives*.

Riis sendte et eksemplar til Ribe Katedralskole med dedikationen: "Til min gamle Skole, der i det fjerne Land altid har været og er mig et kjært Minde, fra Forfatteren. New York July 15th, 1891." Det skæve skoleforløb var fortrængt i den vellykkede udvandrers tilfredse tilbageblik.

Jacob A. Riis' kamp i New York blev ikke ført ud fra dybtgående social og politisk analyse og argumentation. I en religiøs og patriotisk tradition, som han medbragte fra Ribe, formåede han gennem engagement og ægte forargelse at lade sin agitation appellere direkte til samvittigheden.

Da Riis i *The Making of an American* vil forklare, hvad der motiverede ham til kampen mod slummen, henviser han til kontrasten mellem mørket og snavset i slummen og det lyse danske landskab, skovene og markerne. Han mener altså selv, at det var hans danske udgangspunkt, der fik ham til at hade mørket og kæmpe for at slippe lyset ind. Derfor sendte han med rette bogen hjem til Ribe.

Bøgerne i brug

At skoler og bøger altid har hørt uløseligt sammen, konstateredes i denne artikels første linier. Og det middelalderlige ordsprog om lærdom og vandøsning gav påstanden tilsyneladende uimodsigelig autoritet. Men virkeligheden har heldigvis ikke altid føjet sig efter ordsprogene. Det er værd at bemærke, at da det 19. århundredes største kender af den skriftlige danske ordbogstradition, præsten

E. Mau, i sin store udgave Dansk Ordsprogs-Skat, 1879, nåede til dette ordsprog, kunne han for en gangs skyld ikke dy sig for i en parentes at tilføje en personlig kommentar: "Det stemmer ikke med nyere og friere Anskuelse". Med nyere anskuelse tænkte Mau utvivlsomt dengang på N.F.S. Grundtvigs og folkehøjskolernes grundlæggende idé om det mundtlige foredrag, det levende ord. Og deri gjorde han ret.

Set fra stolen foran wordprocessoren i det sidste årti af det 20. århundrede er det de stadig voksende elektroniske tekst-, billed- og vidensbaser, man må tænke på. De er godt på vej til at blive fremtidens fælles bevidsthed, den funktion, som i mange århundreder har været varetaget af bogsamlingerne.

Mange af bøgerne i Ribe Katedralskoles bibliotek er allerede museumsgenstande, og flere vil blive det i de kommende år. Men det betyder ikke, at de har mistet deres værdi for undervisningen. De har blot fået en anden funktion. De er ikke blevet reduceret til kostbare og eksotiske genstande, der kun ved særlige lejligheder kan beskues gennem panserglass i en alarmsikret montre. Efter flytningen til den store nye bibliotekssal i 1980 er de blevet nærværende i skolens dagligdag. Og den vej må fortsat følges, selv med den konsekvens at der bliver slidt på bøgerne, og selv med den risiko, at nogle af dem i værste fald helt forsvinder. Det vil der jo desværre - som det bl.a. fremgår af denne artikel - ikke være noget nyt i. Også som museumsgenstande bør bøger kunne åbnes og læses; i modsat fald ophører de med at være bøger. Sikring og tilgængelighed behøver i praksis ikke at udelukke hinanden. Men den rette indbyrdes vægtning af de to hensyn kræver styret balancegang. Det mestres i Ribe i dag, og det vil forhåbentlig fortsætte.

Det er et stort privilegium for lærere og elever, at skolen har mulighed for som en naturlig del af undervisningen at skabe fortrolighed med de bøger, som vor viden om de behandlede emner og forfattere bygger på, rødderne. Computere vil utvivlsomt brede sig på alle skoler i de kommende år, og det er godt. Men det vil høre til de store sjældenheder, at man som i Ribe kan gå fra computerne hen til boghylderne og finde århundreders hovedværker: de græske og romerske klassikere i renæssancens udgaver, Anders Sørensen Vedels Saxo-oversættelse og folkevisebog, Christian den Tredjes bibeloversættelse, Erasmus' og Descartes' skrifter, Flora Danica, Jacob Riis' bøger og mange, mange andre.

Sådanne klassiske bøger på en nutidig skole skal ikke henligge som kuriøse, halvglemte og malplacerede fragmenter fra en glemt fortid. Hver for sig og som elementer i den helhed, som et stort, gammelt bibliotek udgør, kan de fungere som en udvidelse i tid og rum af skolens samlede bevidsthed. Og det er nok værd at skønne på.

Litteratur

Listen omfatter et udvalg af den benyttede litteratur. De i artiklen beskrevne bøger er ikke medtaget.

Alexander Alland, Sr.: Jacob A. Riis. Photographer & Citizen, New York 1993.

Henrik Aminson: Bibliotheca templi cathedralis Strengnesensis, Stockholm 1863. Samt Supplementum, Stockholm 1864.

Dizionario biografico degli italiani, XVI (artiklen Ambrogio Calepio).

Peder Hegelunds Almanakoptegnelser 1565-1613, I-II, ed. Bue Kaae, Ribe 1976.

Lars Ilsøe: "Lænkebogen", Ribe Katedralskole Årsskrift 1989.

C.G. Jöcher: Allgemeines Gelehrten = Lexikon, I-IV, Leipzig 1750-51.

J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I-II, Ribe og Odder 1869-84.

Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie, I-II, København 1947-52.

Lexikon des Buchwesens, ed. Joachim Kirchner, I-II, Stuttgart 1952.

Lauritz Nielsen: Danske Stifts- og Skolebiblioteker, København 1925.

Nordisk Leksikon for Bogvæsen, ed. Palle Birkelund o.a., I-II, København, Oslo, Stockholm 1951-62.

Jacob A. Riis: The Making of an American, New York 1901.

Jacob A. Riis: The Old Town, New York 1909.

Svensk Biografisk Lexikon, ny följd X (artiklen Torsten Stålhandske).

Joachim Timmermann: "Oratio", ed., med dansk oversættelse, af J.Kinch, Indbydelsesskrift til de offentlige Examinere i Ribe Katedralskole i Juli 1859, Ribe 1859.

J. Vallinkoski: The History of the University Library at Turku, I, Helsinki 1948.

O. Walde: Storhetstidens litterära krigsbyten, I-II, Uppsala 1916-20.

Det nye bibliotek, 1994.